

"היהודים יודים!"

זכריה ארטשטיין לא היה מוכן להשלים עם גורלם של היהודים בגטו ורשה, ונשבע לנקום • ד"ר אילה יניב, שבמשך שנים שמעה על "זכריה'ש - הגיבור המשפחתי", יצאה למסע בעקבות אחיו של סבה כדי להכיר מקרוב את מעשי הגבורה וגם את הצד האנושי המיוחד של הלוחם הצעיר והמנהיג האמיץ, ש"ירה את הירייה הראשונה"

ד"ר אילה יניב

זכריה'ש הוא מרד גטו ורשה שלי. ידעתי שיום אחד אפתנה אליו. הוא מצידו חיכה בסבלנות, מצטמצם לתמונת שחור־לבן עם שם ותווית: "הגיבור המשפחתי". בלי סיפורים העוברים במשפחה מדור לדור. סבי, משה אבני (ארטי שטיין) ו"ל, אחיו של זכריה'ש, לא ריבר על "התקופה ההיא", ואנחנו, הילדים והנכדים, לא שאלנו. לאחרונה, לקראת המסע לפולין (שאליו ליוויתי את בת, רוני), החלטתי שהיגיע הזמן. לא שיערתי אז לאיזה מסע ארוך, מרתק ומרגש אסחף בעקבות החלטה זאת. כשניגשתי לספרות בנושא מרד גטו ורשה הופתעתי לגלות כי זכריה'ש מוכר בהרבה מאוד דיווחות ועדויות: במשפט, בפסקה או בכמה פסקאות. בעזרת שברי העדויות הללו הצלחתי להרכיב פסיפס (חלקי, אמנם), שממנו מצטיירת דמותו של בחור יוצא דופן, גם באישיותו וגם בגבורתו. גיליתי כי הגיבור המשפחתי שלנו הוא גיבור ישראל. אני מקווה כי סיפורו של זכריה'ש, שטשעים ממנו מובאים כאן, יצליח לשמר משהו מדמותו המיוחדת וראויה להיות מקור השראה לכולנו.

היכרות

אין מתכננים לפגישה ראשונה? מצ"טיידים מראש במידע בסיסי. אתה – זכריה ארטשטיין המכונה זְכַרְיָה'ש, תושב פרוש־קוב, יליד 27 במארס 1923, בן זקונים לוחל־וויסל, אח צעיר לישראל, אברהם, משה, צבי ושרה. אנחנו – אחייניך ואחייניותיך מדרגה נעים להכיר.

מביטים זה לזה בעיניים. בתמונות המעטות

מֶאֱכֶסְטוֹ? או אולי "שלום, מה נשמע?" ידעת עברית מהבית – הוריך "ציונים, שראגו להקנות לילדיהם עור מקטנותם את ידיעת הלשון העברית"; העדפת לרבר יידיש – זו היתה שפת הדיבור בתנועת הנוער "דרור" ("פרייהייט") שהיתה לך כבית שני. היית "מסור לתנועה בכל נימי ליבך" ("מורד על" קוראים לזה בימינו). לא פעם לקחת על עצמך מיני עבודות מזדמנות כגון סבלות, על מנת לממן את צורכי התנועה. משפחתיך דלת אמצעים: אביך בעל מלאכה פשוט בתחום הצורפות, אמן עקרת בית. כל ילדי המשפחה מלבדך כבר עלו ארצה, בזה אחר זה, ברגע שבגרו ועמדו ברשות עצמם. גם אתה חלמת לעשות זאת כשתגדל. באחד הימים, כשמלאו לך 15, אברהם אחיך הגיע לביקור. את מעשיך בימים שיבואו.

צביה לובטקין

טיילתם יחד בוורשה ביום שטוף שמש, הצטלמתם ליד מורקה. מטרת ביקורו היתה לקחת אתכם עימו: אותך ואת הוריך. הוריך סיברו, הם חששו מהחיים הקשים בארץ ישראל. ב־1 בפברואר 1941 הגעת לגטו ורשה, שאליו גורשת עם הוריך (ושאר יהודי עירך). שיכנו אתכם באחד מבתי הפליטים בטוורדה/מילה, אבל אתה עברת מהר מאוד לקומנה עם שותפים וגרת בשכנות למנהיגי התנועה: צְבִיָּה לֹבְטְקִין, יצחק "אַנְשֶׁק" צוקרמן ואחד רים (לצביה קראתם "המאמע" של הבית). שם, בדרך־לָהֶן 34, בין "חובת העבודה" לערבי התרבות (באדיבות המשורר יצחק קצנלסון), "צטברו כל הכוחות החיוניים הצעירים לקראת מעשיך בימים שיבואו".

תמיד מקדים, מעז, מפתיע

חורף 1940–1941 היה קשה. בכל יום מתו בגטו מאות אנשים מרעב, מקור וממחלות. "רגיל היית לראות גוויות נטושות על המדרכה, אנשים מתים מכוסים בגיליונות נייר, ובשולי הגיליונות אבנים, שהדות לא תעיי פם". ועוד לא הזכרנו את "פחד התמיד מפני צל של גרמני, העלול להיכנס לגטו ולעשות כעולה על רוחו בכל יהודי שיתקל בו". כבר אז, עוד בטרם תרדע על "הפתרון הסופי", "נשבעת לנקום ורצון הנקמה מילא את כל ישותך". היית "חם מוג", דיכרת בהתלהבות ובפאתוס, בשפה מליצית ו"בסגנון מפל־תגיל". לא הפסקת לדבר על הנקמה. צביה ואנשק חשבו שאתה רק "עושה רוח"; לימים תוכיח להם שאתה לא רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים.

ב־22 ביולי 1942 התחילה בגטו "האק־

ציה הגדולה", כ־300 אלף יהודים הועמסו לרכבות. כביכול, ל"ישוב מחדש במזרח", אתכם עימו: אותך ואת הוריך. הוריך סיברו, הגוים בטרבלינקה. בשעה טובה "האסימון נפל", והנהגת תנועות הנוער הקימה את אי"ל – ארגון יהודי לוחם. זו היתה לחימה אבודה מראש, עם מוות כמעט ודאי, אבל כמו שניסחה זאת צביה: "מוות שיהיה בו גם משום נקמה וגם משום הצלת כבוד העם". זו היתה ההודמנות שחיכת לה. עם חב־ריך ל"דרור" הצטרפת לאי"ל. שתי משימות עיקריות עמדו לפניכם: האחת, לגייס את תמיכת הציבור בהבהירכם לו כי "גירוש זה טרבלינקה, וטרבלינקה משמע: מוות" (כתבתם כרוזים, הפצתם, הוחרתם וקרע־תם אשילות). האחרת, להיערך להתנגדות מוויגת. הארסנל ההתחלתי שלכם: "מקלות, סכינים, כסיות ברזל, חומצת מלח וגופרית, נפט, בנזין, גפרורים ושני אקדחים בשביל הארגון הלוחם כולו". צביה זוקפת לזכותך: "הוא שהביא לנו, ללוחמים, את הריבה הראי־שון". שלטת בו היטב – "רייתו של זכריה פוגעת תמיד".

ההודמנות הראשונה להשתמש בו הגיעה ב־18 בינואר 1943, בפרוץ "המרד הקטן". הגרמנים חיזשו במפתיע את האקציות. ציד האדם התחיל ברוחות, שמהם "ניצוד ונה־טף כל מי שלא הספיק למצוא לו מפלט". מכיוון שמרבית היהודים היו ספונים בבתים (כבר הבינו לאן נוסעות הרכבות), "אנוסים היו הגרמנים לחזר על הפתחים כדי לגלות את המתחבאים". החיפושים נערכו מבית לבית. אתה נמצאת אז בזמנהוץ 56–58 עם לוחמי אי"ל בפיקודו של אנשק, כיכתב שם בסנעה ציורית שהונצח בשירים, בספרים ובסרטים. כך מתאר אותה אנשק: "לא אשכח את

התמונה הזאת: זכריה ארטשטיין התיישב בחדר הראשון, נדמה לי שהיה בידו ספר של שלום־עליכם, הוא ישב וקרא כשפניו אל הרלת. והנה הם נכנסים, והוא יושב וקורא ספר. אפילו לא עלה בדעתם לקרוא לנו להי רים את הידיים. לאחר שנכנסו לחדר שלנו, הוא ירה את הירייה הראשונה בגבם. ואז על עצמו אצלך: "הריבה הראשון", "הירייה הראשונה"... כלוחם, תמיד הקרמת, העזת, הפתעת. קצנלסון, שהיה עז לאירוע, הנציח את שמך בשירו "עם חלוצים":

"היהודים יודים!" – קָרָא תַמָּה, מִי מֵהֶם, אָכֵן, יוֹדִים, אֲפֹא: אֶתֶּה. זְכַרְיָה, גּוֹטְשֶׁמ, אַלֵּי עָנָךְ – תְּלוֹצִים־פֶּה, וְ"שׁוֹמְרִים" בְּנִיזְקָה. כֵּן, יוֹדִים! יוֹדִים! וְלֹא יָדַע זֶאת הַצֹּנָר...". למחרת שוב הפתעת את הגרמנים, הפעם במילא 34. כך מספרת צביה: "הנהגתם עולים במדרגות ונכנסים לדירתנו. לא השגינו בנר. רק זכריה ארטשטיין עמד, יחיד, הרים ידיו כנכנע ויצא למסדרון. אז הגתנו מפינותינו והתקפנו את אלה שהיו בפנים הדירה. כרוי רים ניתכו על ראשי הגרמנים, הם נדהמו, ומיד חזרו על עקבם ונסו מנוסת בהלה. אז הם בהגיעם למטה קידמם צרור יריות, כי זכריה הפך פניו והתקיפם מבחוץ".

טוביה בוז'יקובסקי ממשיך את הסיפור: "כתום הקרב גועדנו כולנו במקום שבחרנו היום קודם לכן כמוצא לנסיגה. נתעוררנו על כך, כי זכריה ארטשטיין נעדר. אין זאת אלא שנפל חלל במערכה. לאחר שעה קלה השגיחה השמירה שלנו בגרמני, תבוש כובע פלדה, קרב אלינו בדרך הגגות. כבר כיוונו אש אליו, אך מישוה הבחין בו, באותו 'גרמני', כי זכריה הוא. מתברר: אותה שעה שכול־נו נודרדנו להסתלק, פנה זכריה וירד לתוך

צילום: אי.פי

החצר לפרוק את הנשק מהגרמני שנפל חלל או נפצע על ידינו". בזכות סיפורי גבורה מסוג זה שמך הלך לפניך בכל הגטו. חבשת כובע של חייל גרמני? כנראה אהבת להשתעשע בכובעים... מספרים עליך שערב המרד נוקקת לכובע של שוטר יהודי על מנת לבצע עבודת בילוש חשובה כלשהי. מה עושים? "מבלי לחשוב פעמיים תופש ברחוב איזשהו שוטר יהודי ומנסה לחטוף את מה עושים?" "מבלי לחשוב פעמיים תופש שם רופא יהודי – גם לרופאים היה לבוש מיוחד – זכריה'ש חוטף את כובעו של הררי פא, שם אותו על ראש השוטר, באומרו לו: 'ובכן, מעכשיו אתה רופא', וממשיך הלאה ללרכו חבוש בכובעו של השוטר..."

סיפור קטן זה ממחיש את אופיך, שכן היית "תמיד עליז, שופע בדיחות, אדם שבי שמחת החיים שלו ובהומור הנעים שלו גירש את המרה השחורה של חבריו הלוחמים וטוהר את האווירה. כך הוא היה בכל מצב, מעולם לא התייאש ותמיד מצא תחבולה כלשהי להוליד שולל את האויב".

יום הולדתך האחרון

טוב, צחקנו קצת, כמעט שכחנו מהאויב... האקציה והקריבות של ינואר נמשכו ארבעה ימים. רוח ההתנגדות הורגשה היטב באוויר, יהודים רבים מצאו לעצמם מקומות מסתור וסיירו לפקודה לעזוב את הבתים ("אַלֶּה יוֹדֵן קֶאסֶו" – "כל היהודים החוצה"). הגרמנים הצליחו לשלוח לטרבלינקה "רק" 6,500 יהודים. המכסה שקבע הימלר (8,000) לא מולאה – ולא מעט בזכותכם. צביה ואני טק, שקודם לכן קצת פיקפקו כך ("לפעמים היה נדמה לנו, שאם הוא מרבה כה לדבר על נקמה, הרי לכלל מעשה לא יגיע") "אכלו

"רגיל היית לראות גוויות נטושות על המדרכה, אנשים מתים מכוסים בגיליונות נייר, ובשולי הגיליונות אבנים, שהרוח לא תעיפם". ועוד לא הזכרנו את "פחד התמיד מפני צל של גרמני, העלול להיכנס לגטו"

לפנות בוקר נכנסו הכוחות הגרמניים לגטו: בטורים רגליים, ברכבים משוריינים ובטנקים. לאורך רחוב נלבקי התקדם טור של חיילים גרמנים, צועדים בסך תוך שירת "אנחנו אוספים יהודים"

עיבוד צילום על פי גוגל מפות

המחלצים הגיעו כמתוכנן ליעד הראשון אך מעולם לא המשיכו לשני, שם הסתתרת עם קבוצתך. מדוע? אם לסכם במשפט: "הזמן דחק כי קרב השחק, כלומר קרבה שעת שובם של הגרמנים לגטו"

- צבא פולין". צוינת כאחד מ"בעלי הזכויות הגדולות ביותר במלחמה כבובש הנאצי".
- 8 במאי 1945 המלחמה הסתיימה רשמית.
- ב"14 במאי 1948 הוכרזה מדינת ישראל, זה היה בתל אביב, עיר מגוריהם של אחר תך ואחיד.
- ב"6 במארס 1952 יידגן שטרופ נידון למוות והוצא להורג בוורשה.
- ב"1953 הוקם בירושלים מוזיאון יד ושם. זוכר את השכנה רחל אייכנר שתיצרה אתכם באובססיות? היא היתה ממקימיו. יש שם חדר המוקדש כולו למרד גטו ורשה; תמונתך מתנוססת שם בגאווה על הקיר – התמונה הראשונה מצד שמאל.
- ב"2011 ממשלת ישראל העניקה לך "תעודת הוקרה על גבורתך במרד גטו ורשה" (צורק, באמת טוב שנזכרו, אבל מוטב מאוחר מאשר בכלל לא...). ראוהו ריבלין אמר בנאומו כי "עם הקמתה של מדינת ישראל, שאבו לוחמיה כוחות והשראה מלוחמי הסי משאות ותעלות הביוב, שהעזו למרוד בליי בה של בימפריית הכיבוש הנאצית. לא רק העם היהודי עמד משתאה נוכח אלה שמרדו בחיה הנאצית בשיא כוחה, מרידתם הטילה פחד ומורא בקרב חיילי האסאס – שהיססו לצעור ברחובות ורשה".
- משלחות של צעירים בני גילך מכל רחבי הארץ פוסעות היום ברחובות ורשה להתחקות אחר מסלול הגבורה שלכם. ועם ישראל חי.

מקומים שהצלחנו להכניס גם כך קצת חיים, זכריה'ש. ●

(הקטעים במאמר לא לקוחים מחיבור מקיף יותר שטרם יצא לאור. הצטוטות בטקסט לקוחות מתוך העדויות שמקורן שחזור הסיפור)

הערות: זכריה ארטשטיין הוא גם דודו של עמנואל גר, עורך "ישראל היום"

בבניפראטרסקה 11–13, שם חברת ללוחמים נוספים מאצ"ל. מפקדם, רישארד ולבסקי, מעיד על קרב מיוני שבו שיתפתם שניכם פעולה ו"עשיתם מהגרמנים קציר צות" ("קרעפליפלייש" – מילוי לקרעפליך). זה היה בבניפראטרסקה 13 (מעל הבונקר החדש שלכם). רחוב זה, הנמצא ממש בקצה הגטו, היה מהבודדים שטרם נשרפו. ידעו תם שהגרמנים יגיעו לשם על מנת לסיים את העבודה; חיכיתם להם... "ולבסקי יודע לספר, כי כאשר נמצאו בקומה השלישית או נקט ארטשטיין אחד מתכסיסיו: הוא וחבריו ידדו מעל המרוב ותקפו את האויב בעורפם כשהם יורים בגרמנים מלמעלה". בקרב זה היו לכם נפגעים, אך גם לגרמנים.

"אם מות הדרור – תחי הנקמה". לבסוף הגיע הרגע המר, שבו לא עזרו עוד כל התכסיסים שתמיד נמצאו לך בשפע. כך מספר יורקי: "באחד הלילות יצא ארטשטיין עם לוחם אחד מקבוצת ולבסקי לפעולה קרבית ולא חזר. הוא נהרג, כנראה, בהתנגשות עם הגרמנים". המרד הגדול תם – לקח לגרמנים יותר זמן לרכב אותו מאשר לכבוש את כל פור לין (כיבוש פולין ארך כשלושה שבועות). נטלת בו חלק מירייה ראשונה עד (כמעט) אחרונה, עד שנפלת, נשקר בידך. אין עדים לשעותיך האחרונות, אבל לשם כך יש לנו רמיון ואת מילותיה היפות של רחל אייכר, כך, שכנתך מנלבקי 37 (מפעילות הארכיון המחתרתי "עונג שבת"). נדמה כאילו שהיא כתבה את סגנת הסיום לסיפורך (או אולי, בעצם, שיר פרידה):

"אלה היוצאים עתה פולין לחפש מזון, קשה עליהם משאל האויב. אין ראיה איש. אישם פח של גג מבחורים של – יציאה מן הגטו. הוא פונה אל רחוב רחוק בשטח הקפוקר. הוא חולץ נקלעם. נקלעם בין תהיכות – מפחד הגטו האחרון".

- או לפני ששוב תיעלם לנו, זכריה'ש, בוא נסיים את הפגישה הראשונה שלנו בנימה אופטימית – כפי שהגת אתה לעשות. קבל כמה עדכונים משמחים:
- ב"19 באפריל 1945 (יום השנה השני למרד גטו ורשה) הוענק לך אות הצטיינות שלאחר המוות על ידי "הפיקוד העליון של

צילומים: ארכיון המשפחה

זכריה (מימין) עם אחיו ישראל בוורשה, 1938

הגרמנים נסוגו, מותירם נפגעים (מהצד שלהם, לשם מרוב התרגשות ושמחה לא ידעתם את נפשכם, התחבקותם והתשוקותם. טוביה מעיד שהיית "כולך קורן", רק אז זכרתם שלא אכלתם

בים אפו לחם!" – איתרו הגרמנים את פתח הבונקר והוריומו לתוכו גז (ריחו הטוב של הלחם התחלף באחת "בריה המתקתק והרע של הגז"). הגז הצליח להבריח החוצה את המסתתרים, שחלקם נורו במקום וחלקם (כמו יעקב אוינסאן ששרר לספר לנו זאת) נשלחו למחנות.

מה עבר עליך באותם רגעים? האם החלשת להישאר עם קבוצתך בבונקר עד להסתלקך תם של הגרמנים? כיצד הצלחת לנשום עם מאי נלחמת על חייך באירוע שבו הגרמנים חשפו את מקום המסתור שלך – הבונקר בנלבקי 37. הבונקר נחשף בעקבות הל' שנה של אחד מדייריו, יהודי מומר בשם לפים מגו". מי שמצא אתכם שם הוא יורק (דוד פלונסקי) מאצ"ל (ארגון צבאי יהודי), שמספר שלאחר שהתאוששתם נשאתם עם קבוצתו עד 25–28 בינוי, כשבין שתי הקי בצות שלכם נקשרים "קשרי אמון הדוקים" (כן, בצוק העיתים אי"ל ואצ"ל, שני הקווים המקבילים, סוף־סוף נפגשו...).

נדרת עם קבוצתך בבונקר

לקרות, חייב היה לקרות, קרה מוקדם יותר, מאוחר יותר, קרוב יותר, רחוק יותר. קרה לא לך" (ויסלבה שימבורסקה).

ריח הלחם, ריח הגז

האם הבנת לאן נעלמו חבריך? מה שבטוח, זה לא ריפה את ידיך. הרי לא הישרדות אישית עמדה לנגד עיניך. מילותיך האחרונות לצביה (לאחר היוודע האסון במילא 18) נחרתו היטב בזיכרונה: "למה איפוא יש לחכות? הבה נצא כולנו לקראת הגרמנים, בראש חוצות ולאור יום, נירה בהם וניפול כולנו בקרב ויקיף הקי". אלא שנכוננו לך עוד כמה וכמה קרבות לפני שתיפול בקרב ויקיף הקי. היית מהאחרונים, מן "העקשנים שאפי הנקם", ש"בין המפולות ובניקבות נאחזים באבן ובאמנה ואינם נכ" נעים". על הקרב העז שניהלת עם פולגותך ב"10 במאי (ממש בשעות שבהן חבריך חולצו דרך תעלות הביוב) כתב שטרופ ברו"ח היומי שלו: "התנגדות היהודים היתה כבדאשונה" (הוא לתמונו חשב כי עם נפילת בונקר הפיקוד במילא 18 יהיה לו קצת שקט...).

המשכת להילחם גם אחרי 16 במאי, היום שבו שטרופ הכריז בגאווה כי "אין עוד רובע יהודי בוורשה". מתישהו בסוף מאי נלחמת על חייך באירוע שבו הגרמנים חשפו את מקום המסתור שלך – הבונקר בנלבקי 37. הבונקר נחשף בעקבות הל' שנה של אחד מדייריו, יהודי מומר בשם שמואל אווילוביץ', ש"נעלם מן הבונקר" כמה ימים קודם לכן (באותו זמן התחילה תחת אלימות או הבטחות שוא והובילו את הגרמנים לכל ה"יונקפונקרים" המוכרים להם). בהנחיית אותו מלשין, וגם בעקבות הריח – ריחו של לחם טרי שנאפה בבונקר באותו לילה (שמעתם את הקריאות: "הכלי

זכריה עם אחיו אברהם ואימם זיסל, בפרושקוב, 1938

עצמו והגיעה השעה לעזוב. הגטו חרב וכמעט ידיהם מהתעמתות חזיתית מולכם ולתת לאש לעשות את העבודה במקומם. הם החלו לשרוף בשרי תטיות את הגטו רחוב אחר רחוב, בניין אחר בניין (האש התפשטה גם לבונקרים שנחפרו במרץ רב ובתקופה גדולה). בעקבות השרי פות המאסיביות – בהיעדר בתים להתבצר בהם וגגות לסגת דרכם – נאלצתם לשנות טקטיקה: במקום לבצע התקפות גדולות ומרירי כוות התחלתם לחוליות קט" גות המבצעות התקפות קטנות אך בלתי פוסקות נגד החוליות של הגרמנים. המשכת להוביל את (שרידי) קבוצתך המלוכדת ו"לנהל את המערכה תוך דילר" גים בגטו הבורע". צביה מספרת ש"הצטיינת כלוחם וכמפקד". לדבריה, "זכריה ארטשטיין הצטיין כאחד הלוחמים האמיצים ביותר בארגון הלוחם".

בכך הקלע של המצפון

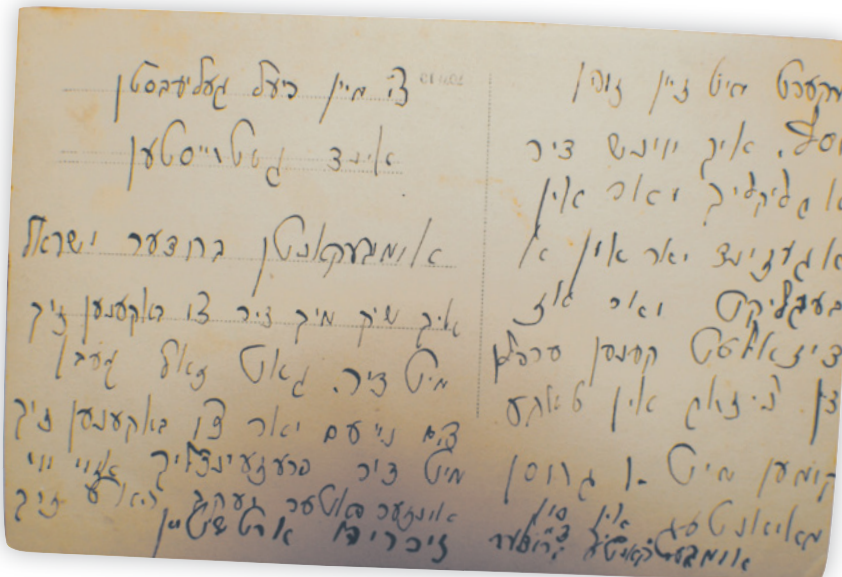
הרבה סופרלטיבים הורעפו עליך, זכריה'ש. לא נהוג לומר את שבחו של אדם בפניו, אבל הנסיבות מאפשרות לנו להרוג מהפרוטוקול. אז מה לא אמרו עליך? אמרו שניהנת באומץ לב, בקור רוח, בשיקול דעת, בתושייה, באינטליגנציה, בחוש הומור. כמה רחוק יכולת להגיע, אילו רק... אז למה, בעצם, נשארת שם בגטו? רגע. לנשום עמוק, כאן תורנו לשתף אותך במה שכפי הנראה אינך יודע. היה זה אור ליום 9 במאי – יום אחד אחרי חשיפת הבונקר במילא 18 ונפילתו של אניי לביץ'. הבנתם עוד קודם שהמרד מיצה את

אות הגבורה שקיבל ארטשטיין ב"1945

לחיהם, החליטו הגרמנים למשוך ידיהם מהתעמתות חזיתית מולכם ולתת לאש לעשות את העבודה במקומם. הם החלו לשרוף בשרי תטיות את הגטו רחוב אחר רחוב, בניין אחר בניין (האש התפשטה גם לבונקרים שנחפרו במרץ רב ובתקופה גדולה). בעקבות השרי פות המאסיביות – בהיעדר בתים להתבצר בהם וגגות לסגת דרכם – נאלצתם לשנות טקטיקה: במקום לבצע התקפות גדולות ומרירי כוות התחלתם לחוליות קט" גות המבצעות התקפות קטנות אך בלתי פוסקות נגד החוליות של הגרמנים. המשכת להוביל את (שרידי) קבוצתך המלוכדת ו"לנהל את המערכה תוך דילר" גים בגטו הבורע". צביה מספרת ש"הצטיינת כלוחם וכמפקד". לדבריה, "זכריה ארטשטיין הצטיין כאחד הלוחמים האמיצים ביותר בארגון הלוחם".

הרבה סופרלטיבים הורעפו עליך, זכריה'ש. לא נהוג לומר את שבחו של אדם בפניו, אבל הנסיבות מאפשרות לנו להרוג מהפרוטוקול. אז מה לא אמרו עליך? אמרו שניהנת באומץ לב, בקור רוח, בשיקול דעת, בתושייה, באינטליגנציה, בחוש הומור. כמה רחוק יכולת להגיע, אילו רק... אז למה, בעצם, נשארת שם בגטו? רגע. לנשום עמוק, כאן תורנו לשתף אותך במה שכפי הנראה אינך יודע. היה זה אור ליום 9 במאי – יום אחד אחרי חשיפת הבונקר במילא 18 ונפילתו של אניי לביץ'. הבנתם עוד קודם שהמרד מיצה את

אגרת ברכה לשנה החדשה ששלח זכריה הילד לאחיו הבכור ישראל

המשך מענה 27

זה יהיה יום ההולדת האחרון בחייך... האם שיערת זאת? האם בכלל שמת לב לתא" ריך? האם אתה וצציליה פירגנתם לעצמכם ערב רומנטי בין לבין, לקחת על עצמך עוד כמה תפקידים פחות נעימים: הוצאת להורג יהודים מלשינים ששיתפו פעולה עם הנא" צים (היססת לרגע לפני שירית ברו"ד אלי פדר נוסים המרשים, בן ה"82, אולם ברגע שהוא איים שהגרמנים ינקמו את דמו, הבנת שזה מה שצריך לעשות), גבית כסף מיהודים עשירים לטובת המאמץ המלחמתי (לפעמים גם בהם נאלצת לירות, אבל מבלי להרוג), היית "מפקד קבוצת העונשין" של אי"ל שני סתה להשליט חוק וסדר בכאוס של הגטו, נשמע שהיית עסוק למדי...

לשם שאר יהודי הגטו ("אזרחים") לא התי בטלו, וניצלו את ההפוגה באקציות כדי לבי נות לעצמם מקומות מסתור לטווח ארוך – "בונקרים" כפי שקראתם להם. מתחת לבי תים נחפרו מרתפים, וחברו להשמל ולמים (לעיתים גם לקו טלפון) וצוידו בתרופות, במדצרי מזון יבש ובגז בישול. לכל בונקר נחפרו כמה כניסות שהוסוו בקפידה (וכל תתגלה אחת, היתה השנייה למוצא"), וכל זאת נעשה מתוך אמונה ותקווה – רק להחזיק מעמד עד סוף המלחמה!

"היריות הראשונות של המרד"

שעת הכושר הגיעה ב"19 באפריל 1943, ערב פסח, בפרוץ "המרד הגדול". "מתנת החג" שתיכננו לכם הגרמנים – חיסולה הסור פי והמחולט של יהדות ורשה. הלוח' להשלי מת המשימה: שלושה ימים. כהרגלם, הם ניסו להערים עליכם ולהסוות את תוכניותיהם הודוניות: "ניתנה הוראה לספק מצות... אם נותנים מצות משמע כי בספט לא יקרה דבר... כך מהרהרים וראי רבים". כמה טוב שהייתם על המשמר. לילה קודם וזיהיתם סיי מנים מקדימים להירוש האקציות. היה זה ליל שיתורים לכל יהודי הגטו: הראיר אפילו הש לאסוף הפציה ולהתחפר באחד מן הבונקי רים, ואתם הלוחמים תפסתם עמדות קרב. אתה עוד הספקת להתייצב לתדרוך מ"פים אחרון במילא 29, "מרדכי אנילביץ' נשא נאום עידוד קצר", לחצתם ידיים והתפרתם איש איש לעמדות. הספקת באותו לילה גם לקלוט אליך לחמת "טרייה" פלוגה – הלא היא צביה, שמספרת: "סקרנו בפעם האחרונה את כל קבוצות הקרב וכשהנן השרה הגעתי לקבוצתו של זכריה ארטשטיין, שבה לחמתי במרד אפיל".